

Andrzej Stasiak, Sławoj Tanaś

Przestrzeń sepulkralna w turystyce

Wprowadzenie

W polskiej tradycji kulturowej cmentarze zawsze pełniły niezwykle istotną i doniosłą rolę. Szczególny szacunek, jakim są obdarzane, wynika zarówno z uniwersalnych wartości humanistycznych (miejsce pochówku najbliższych, którym należy się nasza pamięć), jak i z zasad oraz nakazów religijnych czy też uczuć narodowo-patriotycznych (groby przodków, poległych za ojczyznę żołnierzy i powstańców).

Opisując wielorakie znaczenia cmentarzy A. Michałowski (2001) podkreśla, że pełnią one funkcje:

a) „sacrum” – świętej przestrzeni, której szczególny, transcendentny charakter wynika z faktu złożenia i przechowywania doczesnych szczątków wielu pokoleń,

b) „archiwum” – szczególnego zbioru informacji o historii lokalnych społeczności, ich przywódcach, osobistościach, ważnych wydarzeniach,

c) „muzeum” – wyjątkowego (zgromadzonego na cmentarzu i poświęconego tej samej tematyce) zbioru dzieł sztuki stworzonych przez znanych lub anonimowych artystów, zawsze jednak będących odzwierciedleniem swojej epoki,

d) „parku” – kompozycji krajobrazowej przepełnionej smutkiem, melancholią i refleksją nad przemijaniem.

Zwyczaj grzebania zmarłych, charakter i forma pochówku ulegały na przestrzeni wieków licznym przeobrażeniom i zmianom. O wielu miejscach wiecznego spoczynku nikt już nie pamięta, inne po latach niepamięci zostają odkrywane podczas prac archeologicznych czy budowlanych. Te, które przetrwały w całości lub choćby w części, świadczą o naszej przeszłości, są namacalnym znakiem wspólnoty losów całego społeczeństwa czy ciągłości kolejnych pokoleń pojedynczej rodziny. Różnorodne miejsca pochówku tworzą swoistą przestrzeń

sepulkralną, która stanowi bardzo ważny element naszego dziedzictwa narodowego.

A. Więcek (2005) uważa, że: „przestrzeń sepulkralna to nic innego jak przestrzeń grobowa, cmentarna, wypełniona miejscami grzebalnymi lub też planowana na nowe pochówki”. Trudno się z tym poglądem nie zgodzić, jest to jednak bardzo wąska definicja tego pojęcia.

Na potrzeby niniejszego opracowania przyjęto, że: **przestrzeń sepulkralna** (łac. *sepulcralis* – grobowy, nagrobny, cmentarny) to fragment przestrzeni geograficznej przeznaczony do grzebania zwłok i/lub przechowywania prochów po ich kremacji, służący także do utrwalania pamięci o zmarłych za pomocą specyficznej sztuki sepulkralnej (architektury, rzeźby, malarstwa, poezji itd.). W szerszym rozumieniu jest to przestrzeń związana ze śmiercią, obrzędami pogrzebowymi, miejscami pochówku, różnorodnymi przejawami kultu zmarłych. Jej charakter (fizjonomia, morfologia) wynika z uwarunkowań historycznych, religijnych, kulturowych, społecznych itd.

W świetle tej definicji do przestrzeni sepulkralnej należy zaliczyć przede wszystkim cmentarze, groby i grobowce, kaplice grobowe, miejsca kaźni, mogiły zbiorowe, ale także groby symboliczne, lapidaria, muzealne wystawy poświęcone obyczajom pogrzebowym czy przestrzeń, w której rozgrywają się wydarzenia związane z tematyką śmierci. Przestrzeń sepulkralna w zasadzie ma charakter „trwały”, może jednak okresowo zmieniać swój zasięg (np. powiększać się o część przestrzeni wykorzystywanej „chwilowo” do obrzędów pogrzebowych czy kultywowania pamięci o zmarłych).

Artykuł ma na celu charakterystykę przestrzeni sepulkralnej na terenie dzisiejszych ziem Polski, zwłaszcza tej jej części, która stanowi obecnie cel podróży turystycznych. W pierwszej części pracy omówiono najczęściej występujące motywy tego typu podróży. Następnie dokonano klasyfikacji i inwentaryzacji (z pewnością jeszcze niepełnej) najważniejszych – z punktu widzenia turystyki – obiektów sepulkralnych. Podsumowaniem rozważań jest analiza przestrzeni sepulkralnej jako swoistej atrakcji turystycznej, a nawet produktu turystycznego.

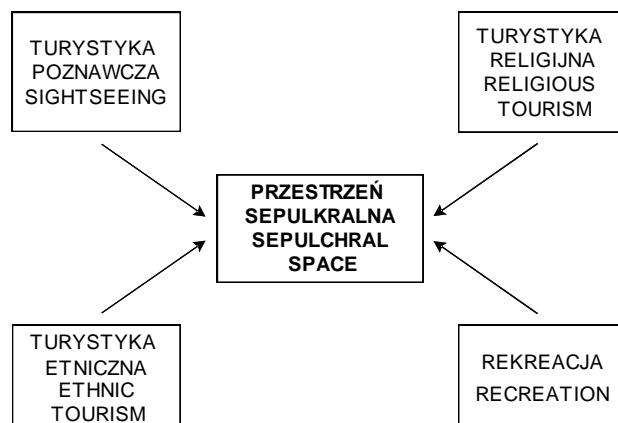
Motywy podróży do obiektów sepulkralnych

Cmentarze i groby od wieków stanowiły cel podróży. Miały one jednak różne przyczyny. Najczęściej wynikały z wewnętrznej potrzeby, wręcz moralnego nakazu, obowiązku dbania o groby najbliższych, kultywowania ich pamięci. Szczególnym przejawem tego przekonania jest

w polskiej tradycji Święto Zmarłych – dzień, w którym większość Polaków odwiedza rodzinne groby, nawet jeśli są oddalone o kilkaset kilometrów. Jest to zarazem, często jedyna w roku, okazja do spotkania z żyjącymi członkami rodziny.

Tego typu podróże nie są jednak jednoznacznie uznawane za turystyczne. Mimo że podróżujący na dłuższych trasach często korzystają z usług hotelarskich i gastronomicznych, a chęć odwiedzenia rodziny jest częstym motywem podróży turystycznych, brak jest poważnych badań naukowych nad tymi masowymi migracjami.

W ostatnich latach coraz częściej jednak wspomina się o obiektach sepulkralnych w kontekście turystyki: podróży o charakterze poznawczym, religijnym (pielgrzymkowym), sentymentalnym (etnicznym), a nawet rekreacyjnym (Rys. 1). Takie zestawienie pojęć może wydawać się kontrowersyjne. Z jednej strony bowiem mamy turystykę, czas wolny, rekreację, a więc radość, przyjemność, bez troskę, wypoczynek, z drugiej zaś sprawy ostateczne – kres życia, śmierć, cierpienie, martyrologię. Nie są to jednak rzeczy zupełnie sprzeczne, nie do pogodzenia. Jeśli turystyka ma być czymś więcej niż tylko zwykłą regeneracją sił, musi zawierać głębsze treści, skłaniać do zadumy, rozwijać wartości duchowe. Trudność polega jedynie na umiejętnej zmianie nastroju, wcześniejszym przygotowaniu wycieczkowiczów do zupełnie innych przeżyć. W przypadku grup zorganizowanych jest to zadanie pilota wycieczki.

Rys. 1. Przestrzeń sepulkralna jako obiekt zainteresowań różnych form turystyki (opracowanie własne)

Fig. 1. Sepulchral space as a subject of interest for different forms of tourism (author's own elaboration)

Wbrew pozorom nie są to problemy zupełnie nowe. Jak pokazuje dalsza analiza, tego typu wędrówki mają już długą historię. Tylko wcześniej nie nazywano ich podróżami turystycznymi.

Turystyka religijna (pielgrzymki)

Początki turystyki wiążą się m.in. z wędrówkami o charakterze religijnym. Podróże te w dużej mierze skierowane były do grobów i grobowców władców, kapłanów, męczenników, którzy z czasem zostali uznani za błogosławionych lub świętych. Już w IV w. p.n.e. odbywały się w Egipcie wędrówki do grobowców faraonów. W każdej z trzech największych religii świata mamy przykłady grobów, do których pielgrzymowano od początków ich istnienia. Warto prześledzić krótko te miejsca, które dziś stanowią cel nie tylko pielgrzymów, ale również turystów.

Chrześcijaństwo. Od początku chrześcijaństwa najlicniejszą grupę stanowiły pielgrzymki związane z kultem grobu. Najważniejszym dla wyznawców tej religii był i jest Grób Chrystusa, nad którym w IV w. pobudowano Bazylikę Grobu Pańskiego. Kultowi temu towarzyszył z czasem kult Męki Pańskiej i kult relikwii błogosławionych i świętych (Jackowski 2003).

Od VII w. pielgrzymki do Grobu Pańskiego stały się rzadkością. Z uwagi na niebezpieczne podróże do zajętej przez Arabów Ziemi Świętej, od X w. w Europie zaczęły powstawać obiekty sakralne z kopiami Kaplicy Grobu Pańskiego (do końca XV w. powstało ok. 25 kopii) oraz samego grobu (ponad 30 – Jackowski 2003). Część z nich wzniesli i pełnili przy nich symboliczną wartość Bracia Krzyżowcy Jerozolimskiego Grobu Pańskiego¹, zwani w Polsce bożogrobcami lub miechowitami (od najstarszego, ufundowanego w 1163 r. przez Jaksę z rodu Grafitów, klasztoru w Miechowie).

Wraz z rozwojem ośrodków kultu Męki Pańskiej i kalwarii powstawały misteria Męki Pańskiej, które w okresie Wielkiego Tygodnia ściągają wielu pielgrzymów, chcących uczestniczyć w inscenizacji ostatniej drogi i śmierci Chrystusa. Do najbardziej znanych, będących dziś również atrakcjami turystycznymi, należą misteria w: Sewilli, Maladze i Murcii (Hiszpania), Oberammergau (Niemcy), Popayan (Kolumbia) i na wyspie Marinduque (Filipiny), a w Polsce w Kalwarii Zebrzydowskiej (w 1999 r. wpisanej na listę Światowego Dziedzictwa Ludzkości UNESCO).

W drugim stuleciu naszej ery obserwowany jest rozwój kultu męczen-

¹ Inna nazwa zakonu: Kanonicy Regularni Opiekunowie Najświętszego Grobu Jerozolimskiego.

ników, co skutkowało pielgrzymkami do ich grobów. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa najważniejszymi ośrodkami były: Efez, Antiochia, Edessa, Seleucja, Chalcedon, Mira, Konstantynopol, Abu Mina, Patras. Od IV w. w Europie powstało wiele tego typu miejsc, m.in.: Santiago de Compostella (grób św. Jakuba), Rzym (groby św. Piotra i św. Pawła), Asyż (grób św. Franciszka), Padwa (grób św. Antoniego), Canterbury (grób Tomasza Becketa), San Giovanni Rotondo (grób św. Ojca Pio). W Polsce są to: Gniezno (relikwie św. Wojciecha), Kraków (relikwie św. Stanisława biskupa i św. Faustyny), ale także groby ks. Jerzego Popiełuszki i prymasa Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. W ostatnim czasie przykładem grobu, do którego pielgrzymują rzesze wiernych, jest grób Jana Pawła II w Watykanie.

Islam. Niedługo po śmierci Mahometa jego grób w Medynie stał się celem pielgrzymek, pomimo że sam Mahomet potępiał tego rodzaju kult. Z czasem kult zmarłych stał się bardzo ważny dla muzułmanów. Niejedna nekropolia islamska rozrosła się znacznie, ponieważ wśród wyznawców tej religii panuje przeświadczenie, że pochowanie zmarłego w pobliżu męczennika lub świętego daje przepustkę do raju. Niektóre pielgrzymki do grobów świętych muzułmańskich (tzw. *ziara* lub *mussem*) uważano za równoważne pielgrzymce do Mekki. Ciekawostką są tzw. „pielgrzymki zmarłych”, polegające na chowaniu zmarłych w miejscach świętych.

Największa nekropolia islamska znajduje się w Nedżefie (Irak). Inne znane ośrodki związane są z grobami i cmentarzami to: Medyna (Arabia Saudyjska), Meszhed (Iran), Kumm (Iran), Bagdad i Karbala (Irak), Kairuan (Tunezja) oraz Mazar-i-Szarif (Afganistan).

Judaizm. Głównym ośrodkiem pielgrzymowania w judaizmie jest Jerozolima. Ze względu na diasporę, w jakiej żyli Żydzi, przez stulecia ważną rolę odgrywały lokalne ośrodki pielgrzymkowe. Część z nich stanowiły cmentarze, a ściślej mówiąc groby wybitnych rabinów i cadyków. Pielgrzymi wierzą, że w każdą rocznicę śmierci (*jorcait*) dusza zmarłego powraca do grobu i pośredniczy w przesyłaniu do Boga prośb żyjących. Dlatego w tym dniu przyjeżdżają na kirkut, gromadzą się przy macewie lub w *ohelu* (hebr. namiot – budynek stawiany nad grobem cadyka) i żarliwie modlą się, pozostawiając przy grobie kartki wotywnie (*kwittech*) od rodziny i znajomych.

Najbardziej znanym nekropoliami żydowskimi są: cmentarz na Górze Oliwnej w Jerozolimie, Mauzoleum Patriarchów w Hebronie oraz groby rabinów w Meronie. W Polsce, jako światowej kolecce chasydyzmu,

głównymi miejscami pielgrzymowania są groby cadyków, zwłaszcza te na cmentarzu Remuh w Krakowie i cmentarzu w Leżajsku.

Turystyka poznawcza

Romantyczna generacja poetów jako pierwsza porównywała cmentarz do albumu. Każdy kontakt z grobem i cmentarzem stawał się źródłem inspiracji, głębokiej refleksji i zadumy nad własnym życiem, wiecznością i życiem pozagrobowym. Cmentarz wraz z nurtem romantycznym nabiera znaczenia „tekstu kultury artystycznej”, stał się obiektem godnym zwiedzenia i podróżniczego opisu (Kolbuszewski 1985).

Obiekty sepulkralne są niewątpliwie ściśle związane z turystyką poznawczą, zaspokajaniem ciekawości i pogłębianiem wiedzy podróżującego. Ta ciekawość może mieć jednak różny charakter i wynikać z bardzo odległych pobudek.

Każdy cmentarz stanowi istotną część dziedzictwa historyczno-kulturowego danego obszaru i jako taki może przyciągać uwagę „zwykłych” turystów zainteresowanych historią lokalnej społeczności czy kontaktem z dziełami sztuki. I. Krasicki pisał:

Nagrobki, tak jak inne ku następnej pamięci stawiane gmachy, są najtrwalszymi a zarazem najoczywistszymi dowodami dziejów krajowych, odmian rozmaitych: gdyż z napisów w ich umieszczonych dochodzić można pory czasów, w których się czyniły rozmaite wydarzenia (za: Kolbuszewski 1985).

Cmentarz – miejsce pamięci o przodkach jest też ważnym elementem tożsamości narodowej (*Ojczyzna to ziemia i groby...*). Dysponując wartościami emocjonalnymi, historycznymi i artystycznymi wpływa na kształtowanie norm wartości i wzorów.

W okresie zaborów pogrzeby znanych polskich artystów lub działaczy politycznych przeradzały się w wielotysięczne manifestacje, będące wyrazem narodowej solidarności. W XIX w. popularne były również podróże w celu odwiedzenia grobów znanych Polaków.

Również współcześnie przestrzeń sepulkralna pełni ważną funkcję wychowawczą i edukacyjną. Zwiedzenie podczas wycieczek szkolnych krypt królewskich, cmentarzy czy miejsc pamięci narodowej może być niebanalną lekcją historii i narzędziem formowania patriotyzmu młodego pokolenia.

W grupie motywów poznawczych mamy do czynienia również z zupełnie inną potrzebą, jaką jest chęć doznania odmiennych wrażeń, w stosunku do bodźców, jakie otrzymuje turysta zwiedzając typowe zabytkowe

obiekty. Chodzi o doznania strachu i niepokoju, romantycznego „obcowania” z czymś tajemniczym, strasznym i niepoznanym, jakim jest śmierć. Już w XIX w. cmentarze były celem takich wycieczek. Dziś w USA i Europie Zachodniej popularne są nocne wycieczki na cmentarze, wizyty w fikcyjnych kryptach i zamkach strachu, parady Halloween. Podróże do miejsc związanych ze śmiercią z czysto rozrywkowych motywów mieszczą się w nurcie turystyki zwanym *dark tourism* lub *thanatourism*.

Fakt ten wynika niewątpliwie z przemian, jakie zachodzą w postrzeganiu śmierci od czasów średniowiecza do współczesności. O ile postrzeganie śmierci w średniowieczu cechowała obojętność, ale i strach przed nią („śmierć oswojona”), w XIX w. przeżywano ją jako „śmierć drugiego”, tak w wieku XX pojawiło się nowe określenie Amerykanina G. Gorera „pornografia śmierci”, które charakteryzuje współczesne medialne wyobrażenie śmierci, bardzo brutalnej, anonimowej i pozbawionej klasycysto-romantycznego kultu.

Jeszcze innym przykładem współczesnej trywializacji przestrzeni sepulkralnej, spłykania jej sensu i odzierania z *sacrum*, mogą być wizyty na cmentarzach stanowiące specyficzną formę *celebrity*. Zjawisko to wiąże się z pragnieniem „ocierania się” o świat podziwianych idoli: gwiazd show-businessu, znanych polityków i sportowców. Wielu ludzi chce na własne oczy zobaczyć miejsce śmierci J.F. Kennedyego czy J. Lennona, odwiedzić grób J. Morrisona czy innego kultowego artysty. Przyczyną tych podróży nie jednak zaduma nad ludzkim losem i oddanie hołdu zmarłemu, ale banalna chęć porównania miejsca zbrodni z jego obrazem w mediach, pragnienie sfotografowania się „na tle”, zaliczenie nietypowej atrakcji, o której po powrocie będzie można opowiadać znajomym.

Turystyka etniczna

Obiekty sepulkralne są jednym z najważniejszych celów turystyki etnicznej (sentymentalnej). Głównym motywem tego typu podróży jest chęć odnalezienia korzeni swoich i swojej rodziny. Wiążą się one z poszukiwaniem dokumentów archiwalnych, zbieraniem informacji o losach krewnych, a przede wszystkim odwiedzeniem miejsca pochodzenia rodziny. W tym ostatnim przypadku ważne jest zobaczenie rodzinnego domu, miejsc zapamiętanych z dzieciństwa lub znanych z opowieści starszych, wreszcie odszukanie grobów przodków. Cmentarz jest więc istotnym elementem procesu poznawczego historii własnego rodu, wpływającym na pogłębianie poczucia własnej tożsamości.

Wizyta na cmentarzu i odnalezienie grobów przodków najczęściej skutkuje powstaniem moralnego obowiązku dbania o mogiły, odwiedzania ich, kultywowania pamięci o zmarłych. W efekcie następują kolejne podróże. Mają one bardzo osobisty, emocjonalny charakter. Odbywają się na indywidualnych, nietypowych trasach i obejmują małe miejscowości poza głównymi obszarami turystycznymi.

Ze względu na skomplikowaną historię i liczne zmiany granic obszar dzisiejszej Polski jest ważnym celem podróży sentymentalnych Niemców, Żydów oraz Polonii z całego świata. Z kolei Polacy poszukują swoich korzeni na Wschodzie. Ruch ten jednak będzie stopniowo zanikał, gdyż zainteresowanie przeszłością rodziny sięga z reguły jedynie trzech pokoleń wstecz.

Rekreacja

Cmentarz to nie tylko same groby – to często dokładnie przemyślany układ przestrzenny o charakterze parkowo-ogrodowym, różnorodność flory i fauny, współzależność lokalizacji z rzeźbą terenu, występowanie pomników przyrody. Cmentarz od dawna stanowił miejsce samotnych spacerów, spotkań zakochanych, rozmyślań i zadumy. Sprzyjał uspokajaniu duszy zmęczonej „zgiełkiem świata”, był swego rodzaju psychoterapią (Kolbuszewski 1985).

Także dzisiaj walory estetyczne nekropolii, cisza, spokój, zieleń, woda, rzeźba sepulkralna oraz infrastruktura (ławki, aleje spacerowe) sprzyjają wypoczynkowi. Z uwagi na swe walory przyrodnicze i krajo-brazowe cmentarze mogą stać się popularnymi miejscami rekreacji (w USA są to tzw. *rural cemeteries*). Zwłaszcza w dużych miastach są kuszącą alternatywą dla zatłoczonego centrum i nielicznych zaniedbanych zieleńców.

Oczywiście, w tym przypadku wykorzystanie nekropolii ograniczone jest do spędzania wolnego czasu w ciszy i spokoju oraz spacerów wśród zieleni, z wyłączeniem: słuchania muzyki, spożywania posiłków i napojów², biegania itd. Na dużych cmentarzach zdarza się, że aleje wykorzystywane są przez rowerzystów, a skupiska zieleni i zbiorniki wodne zachęcają nawet do biwakowania. Powstaje jednak wtedy niebezpieczeństwo profanacji nekropolii.

Cmentarz jest też szczególnym miejscem wypoczynku i rekreacji dla ludzi starszych. Zamiast siedzieć samotnie w domu przychodzą tutaj

² Trzeba jednak pamiętać, że w niektórych religiach (np. islamie) spożywanie posiłków na grobach jest dopuszczalne i ma nawet znaczenie kultowe.

codziennie, na kilka godzin, by porządkować groby najbliższych, ale także pospacerować, porozmawiać, nawiązać znajomości, odpocząć.

Elementy przestrzeni sepulkralnej

Z przedstawionej na wstępie definicji przestrzeni sepulkralnej (w szerokim rozumieniu) wynika, że jest ona nieciągła, otwarta i niejednorodna. Oznacza to, że:

a) ma charakter „wyspowy”, koncentruje się wokół poszczególnych, oddalonych od siebie obiektów sepulkralnych,

b) trudno określić jej granice, gdyż jej wyjątkowy, sakralny charakter stopniowo „zanika”, „wygasa” wraz z odległością od obiektu sepulkralnego³, poza tym część przestrzeni może być tylko okresowo związana z problematyką śmierci (np. podczas obrzędów pogrzebowych, czasowych wystaw w muzeach),

c) ma różną jakość – tworzą ją bowiem różnorodne obiekty sepulkralne, zarówno pod względem morfologii, fizjonomii, jak i stopnia natężenia pierwiastka emocjonalnego (wynikającego m.in. z wartości historycznej i religijnej obiektu, osobistego zaangażowania odwiedzających).

Do najważniejszych grup obiektów tworzących przestrzeń sepulkralną (*sensu largo*) należy zaliczyć:

- a) cmentarze,
- b) grobowce, krypty i kaplice grobowe,
- c) miejsca masowej śmierci i zbiorowe mogiły,
- d) muzea, wystawy i wydarzenia,
- e) inne obiekty.

W takim też układzie zostanie przeprowadzona inwentaryzacja najbardziej atrakcyjnych z punktu widzenia turystyki obiektów sepulkralnych w Polsce.

Cmentarze

Cmentarz (gr. *koimeterion* – miejsce zaśnienia, chroniące sen) jest to zwykle ogrodzony obszar, gdzie grzebani są zmarli lub przechowywane są prochy po ich kremacji, zorganizowany wedle pewnych reguł kulturowych, związanych z rytuałem grzebania zmarłych oraz istnieniem

³ Pomimo że praktycznie każdy cmentarz ma wyraźnie zaznaczone granice (mur, płot), nie można go jednoznacznie utożsamiać z zasięgiem przestrzeni sepulkralnej. Z reguły jest ona większa i obejmuje również otoczenie nekropolii (np. drogę dojazdową, kaplicę, dom przedpogrzebowy, kwaciarnię, pobliską zieleń).

różnych tradycji utrwalania pamięci o nich. Jest to również ogrodzona przestrzeń, plac wokół kościoła, dziedziniec kościelny (Kolbuszewski 1996).

Historia cmentarzy w dzisiejszym kształcie sięga VI w. Od tego czasu były one lokowane w obrębie miast i sąsiedztwie kościołów. Od IX w. przyjął się zwyczaj grzebania zwłok również w kościołach (mimo formalnych ograniczeń). Tak usytuowane cmentarze przetrwały do wieku XVIII, kiedy to, począwszy od Francji, wydawane są w Europie dekrety o zakazie grzebania w obrębie miejskich cmentarzy przykościelnych i nakazie zakładania nowych, już poza miastem. Decyzje te podyktowane były złymi warunkami sanitarnymi XVIII-wiecznych miast, sprzyjającymi rozwojowi epidemii (Kolbuszewski 1996, Tanaś 2004).

W Dziale Zabytków Nieruchomych Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Polsce zewidencjonowanych jest 3735 cmentarzy (stan na 31.12.2005 r.). Różnią się one ze względu na okres powstania, pełnione funkcje, charakter oraz lokalizację (Rys. 2). Możliwe jest więc dokonanie wielu klasyfikacji według różnych kryteriów (por. Tanaś 2004). Biorąc jednak pod uwagę przede wszystkim wartości krajoznawcze można wyróżnić:

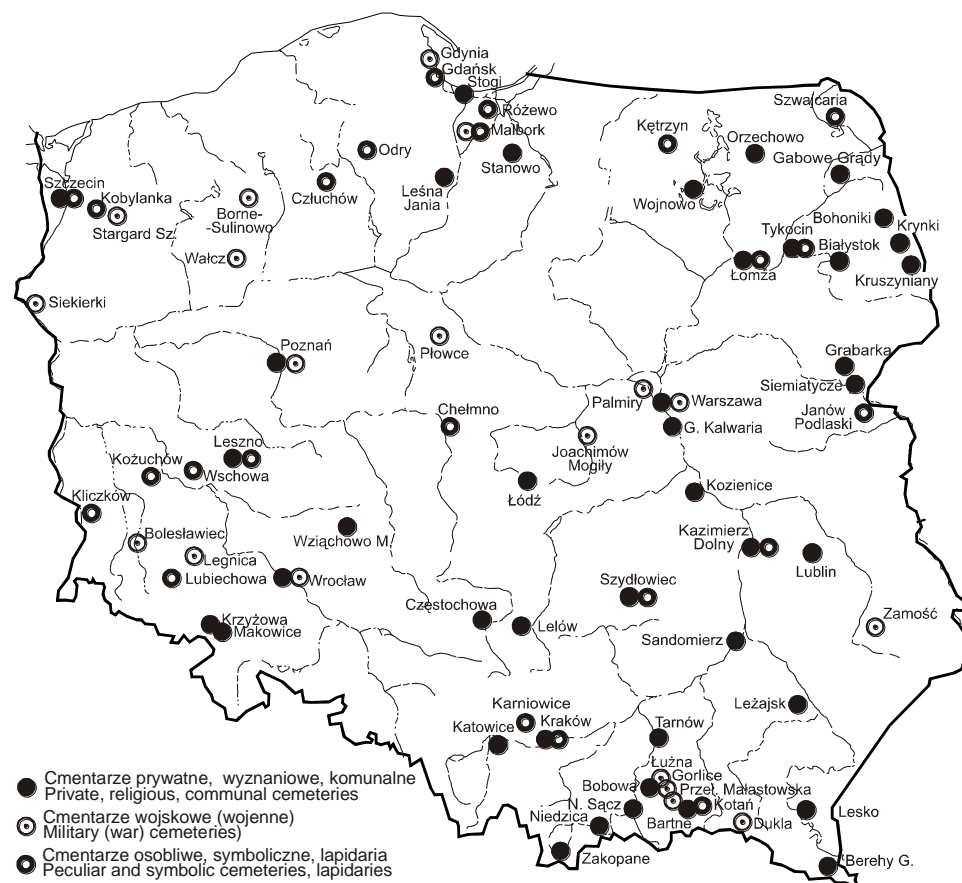
- cmentarze ważne – główne, „prestżowe” cmentarze w danej miejscowości czy regionie (w tym nekropolie narodowe),
- cmentarze mniejszości narodowych i religijnych,
- cmentarze wojskowe (wojenne) i ofiar terroru,
- cmentarze osobliwe (prywatne, epidemiczne, przyszpitalne, klasztorne, zamkowe, ufortyfikowane, zwierząt),
- cmentarze symboliczne.

Do tej ostatniej kategorii zaliczono także lapidaria cmentarne, czyli miejsca, w których zgromadzono pomniki, nagrobki, krzyże, stele lub macewy zebrane z nieistniejących już nekropolii.

Cmentarze komunalne pozostają w gestii władz administracyjnych. Praktycznie każde większe miasto posiada cmentarz komunalny, w odróżnieniu od wsi, gdzie znajdują się cmentarze wyznaniowe, najczęściej parafialne. Z punktu widzenia turysty cmentarze komunalne są ciekawymi, jeżeli na ich terenie znajduje się ważny pomnik, mogiła lub ze względu na założenie parkowe lub ogrodowe.

Do najciekawszych i największych tego typu obiektów w Polsce należy Cmentarz Centralny w Szczecinie o powierzchni ponad 160 ha, założony w 1901 r. przez Niemców. Jest to założenie parkowe z imponującą neoromańską bramą wjazdową i kaplicą pogrzebową, zielonym skwerem z fontanną i licznymi alejami. Ze względu na wspaniały drzewo-

stan cmentarz często określany jest mianem parku dendrologicznego. Jest to również popularne wśród szczecinian miejsce spacerów i spędzania czasu wolnego. Co roku w czerwcu organizowany jest na terenie cmentarza koncert muzyki poważnej.

Rys. 2. Wybrane cmentarze Polski (opracowanie własne)

Fig. 2. Selected cemeteries in Poland (author's own elaboration)

Do grupy wyjątkowych cmentarzy komunalnych zaliczyć można Cmentarz Rakowicki w Krakowie o ciekawym założeniu parkowym (czynny od 1803 r.), Cmentarz Osobowicki we Wrocławiu (czynny od 1867 r.) i najnowocześniejszy w Polsce Cmentarz Komunalny w Częstochowie (czynny od 2003 r.).

Cmentarze wyznaniowe na terenie Polski to w głównej mierze cmentarze rzymskokatolickie. Rozlokowane są one w miarę równomiernie na obszarze całego kraju. Do najciekawszych należą nekropolie narodowe w Warszawie (Powązki – założone 4 listopada 1790 r.) i Zakopanem (Stary Cmentarz Na Pęksowym Brzyzku)⁴, a także cmentarze w Poznaniu (Cmentarz Zasłużonych), Sandomierzu (cmentarz św. Józefa), Łomży (zespół cmentarzy wyznaniowych) i Katowicach Bogucicach (cmentarz parafialny).

Z punktu widzenia krajoznawczego ciekawsze są rzadziej występujące **cmentarze mniejszości narodowych i religijnych**: protestanckie (ewangelicko-augsburskie, luterańskie, kalwińskie, mennonickie), obrządku wschodniego (prawosławne, staroobrzędowców i greckokatolickie), mariawickie, muzułmańskie, karaimskie, żydowskie, zielonoświątkowców. Geografia cmentarzy wyznaniowych w Polsce jest dość skomplikowana, jednak można zauważyć pewne tendencje w ich lokalizacji.

Cmentarze protestanckie przeważają na zachodzie i północy kraju. Niestety, większość z nich jest zdewastowana, zarośnięta i niedostępna. Nie mają więc istotnej wartości poznawczej. Należy pamiętać jednak choćby o cmentarzu ewangelicko-augsburskim we Wschowie (założony w 1609 r. – najstarszy cmentarz chrześcijański założony poza miastem w Polsce). Równie cenne – mimo że młodsze – są cmentarze w Łodzi i Warszawie.

Cmentarze żydowskie występują przede wszystkim w części wschodniej, środkowej i południowej Polski. Najciekawsze z nich to: cmentarz Remuh na Kazimierzu w Krakowie (1552 r.) i Nowy Cmentarz przy ul. Miodowej (1800 r.), cmentarz w Lesku (XVII w.), cmentarz w Łodzi przy ul. Brackiej (największy pod względem powierzchni cmentarz żydowski w Europie, założony w 1892 r.), cmentarze w Warszawie przy ul. Okopowej (1806 r.) i na Bródnie (1780 r.), cmentarze w Tarnowie (XVII w.), Wrocławiu (1856 r.), Białymstoku (1890 r.), Szydłowcu (1788 r.) i Krynkach (1668 r.).

Szczególną rolę odgrywają kirkuty, na których znajdują się groby cadyków. Począwszy od lat 60. XX w. trwa poszukiwanie zdewastowanych, zapomnianych mogił i odtwarzanie oheli (np. w Lelowie ohel Dawida Bidermana urządzono we wnętrzu sklepu wybudowanego po

⁴ Ze względu na długą historię, symboliczny wymiar i rangę pochowanych osobistości mianem nekropolii narodowych można określać jeszcze dwa cmentarze poza granicami Polski: na Rosji w Wilnie oraz Łyczakowski (i Orląt Lwowskich) we Lwowie.

wojnie na zniszczonym cmentarzu). Obecnie odnaleziono już niemal wszystkie groby najbardziej poważanych cadyków pochowanych w granicach dzisiejszej Polski. Ohele ponad 60 cadyków znajdują się w 35 miejscowościach. Najbardziej znane to: Leżajsk (cadyk Elimelech), Nowy Sącz (Chaim Halberstam), Lublin (Jakub Icchak Horowic, Juda Lejb Eiger), Góra Kalwaria (Icchak Meir Rottenberg Alter, Juda Arie Lejb Alter) i Bobowa (Salomon Halberstam). Co roku na *yorcait* odwiedza je po kilka tysięcy pielgrzymów.

Cmentarze prawosławne i greckokatolickie usytuowane są przede wszystkim na wschodzie i południu kraju (Karpaty). W szczególności na uwagę zasługują cmentarze łemkowskie w Beskidzie Niskim (Bartne, Kotań), bojkowskie w Bieszczadach (Berehy Górne, Wołosate, Bukowiec), prawosławne na Górze Grabarka i całej ścianie wschodniej (Siemiatycze, Krynki). Warto pamiętać też o cmentarzach staroobrzędowców w Wojnowie i Gabowych Grądach.

Cmentarze mennonickie na Żuławach Wiślanych są pozostałością po osadnictwie olenderskim. Ciekawe nekropole odnajdziemy m.in. w Stogach, Marynowach i Różewie (najstarsza na Żuławach).

Najrzadziej spotykane są cmentarze muzułmańskie: tatarskie (Bohoni, Kruszyniany, Trzcianka, pojedyncze nagrobki w Studziance i Lebie-dziewie)⁵ i kaukazki (Warszawa), a także karaimski (Warszawa).

Cmentarze wojskowe (wojenne) związane są przede wszystkim z okresem I i II wojny światowej. Nie należy jednak zapominać o starszych cmentarzach, miejscach pochówku rycerzy i powstańców.

Na szczególną uwagę zasługują cmentarze z I wojny światowej. Na ziemiach polskich są one zgrupowane przede wszystkim wzdłuż linii frontu z 1915 r.: od Olsztyna po Kraków. Dlatego ciekawe cmentarze wojenne z tego okresu spotkamy na Mazurach, Podlasiu, Mazowszu i w Małopolsce.

Cmentarze z II wojny światowej rozlokowane są praktycznie na całym terytorium Polski. Jest ich ok. 2 tys. Obejmują zarówno groby żołnierzy Wojska Polskiego, Armii Czerwonej, jak i innych formacji. Najciekawsze z nich to cmentarze w Warszawie (Powązki), Siekierkach, Gdyni, Dukli, Legnicy, Malborku, Stargardzie Szczecińskim, Wrocławiu i Zamościu. Uwagę turystów zwracają również: cmentarz Cytadela w Poznaniu,

⁵ W okresie międzywojennym najpopularniejszym celem pielgrzymek polskich Tata-rów były mizary w Łowczycach (grób św. Ewalijego Kontusia /Kondeja/) oraz Sieniawce w województwie nowogródzkim. Ten ostatni odwiedzali również chrześcijanie, zwłaszcza kobiety pragnące mieć dzieci (Jackowski 2004).

radziecki cmentarz garnizonowy w Bornem Sulinowie lub cmentarz żołnierzy niemieckich w Joachimowie-Mogiłach.

Częstym celem turystów są również cmentarze ofiar terroru z II wojny światowej, np. w Palmirach.

Cmentarze prywatne były popularne w wiekach XVII–XIX. Zakładano je w obrębie posiadłości szlacheckich i magnackich, przy rezydencjach pałacowych, najczęściej na terenie parku, ogrodu, lasu, łąki, niekiedy na wzniesieniu. Cmentarze mogły składać się z pojedynczych mogił członków rodzin lub grobowca-mauzoleum, jednakże musiały posiadać w pobliżu kaplicę. Na ich pobudowanie właściciel posiadłości był zobowiązany otrzymać specjalną zgodę władz kościelnych lub lokalnych.

Najwięcej tego typu obiektów było na ziemiach zaboru pruskiego i austriackiego. Niestety, do naszych czasów nie zachowało się ich zbyt wiele, gdyż po 1945 r. większość została rozkradziona i zdewastowana. Przykładem mogą być pozostałości cmentarzy rodowych w dawnych parkach dworskich w miejscowościach: Stanowo, Jeziorno i Stążki (powiat Sztum), Leśna Jania (powiat Starogard Gdański), Makowice i Krzyżawa (gmina Świdnica), Wziąchowo Małe (gmina Milicz), Orzechowo (gmina Stare Juchy), Niedzica (gmina Łąpsze Niżne), Kozienice.

Cmentarze epidemiczne lokowane były poza miastami, stąd też często dziś są zapomniane. Jednakże jest w Polsce kilka ciekawych tego typu obiektów, np. w Leśniczówce (powiat łowicki). Równie rzadkie są **cmentarze przyszpitalne**, m.in. w Międzyrzeczu-Obrzycach, Lubiążu czy Starogardzie Gdańskim.

Odrębną i dość specyficzną grupę stanowią **cmentarze klasztorne** (Boćki, klasztor Reformatów – podlaskie, Monasterz gm. Horyniec po oo. bazylianach, Radecznica klasztor Bernardynów, Miedniewice klasztor Reformatów), **zamkowe** (Człuchów w Pomorskiem) i **ufortyfikowane** (Lubiechowa, Marciszów, Brochów k/Sochaczewa).

Wyjątkowy jest też współczesny cmentarz – kurhan w Karniowicach.

Jako swoistą ciekawostkę należy potraktować **cmentarze zwierząt**. W Polsce występują one jedynie sporadycznie. Najbardziej znane są chyba cmentarze koni w Kleczkowie i Janowie Podlaskim.

Lapidaria i cmentarze symboliczne są dość liczne w Polsce. Najczęściej są to lapidaria żydowskie i protestanckie. Najciekawsze lapidarium ewangelickie można zobaczyć we Wschowie na starym cmentarzu ewangelicko-augsburskim. Zgromadzono tu ok. 400 nagrobków i pomników z okolicznych cmentarzy. W 2005 r. obejrzało je ponad 1,9 tys. osób. Inne lapidaria zlokalizowane są m.in. w Kożuchowie, Kobylance i Kętrzynie.

Lapidaria żydowskie zorganizowano m.in. w Szydłowcu, Kazimierzu Dolnym (bardzo ciekawa w swej formie pęknięta Ściana Płaczu zbudowana z pokruszonych macew), Tykocinie i Chełmnie n. Nerem. Za takowe uznawany jest również cmentarz Remuh w Krakowie. Lapidaria katolickie znajdują się w Lesznie i Łomży. Ciekawe jest lapidarium nagrobków mennonickich na zamku w Malborku i w Nowym Dworze Mazowieckim. Łemkowskie lapidarium zostało stworzone na cmentarzu przycerkiewnym w Kotani (Beskid Niski).

Na zakończenie warto wspomnieć o **cmentarzach symbolicznych**, których przedstawicielami mogą być Cmentarz Nieistniejących Cmentarzy w Gdańsku i Symboliczny Cmentarz Ludzi Gór w Kotle Łomnicki (Sudety).

Groby, krypty i kaplice grobowe

Grób jest miejscem pochówku zmarłego, który może mieć formę ziemną lub murowaną. Elementem zdobiącym i informacyjnym jest nagrobek w postaci krzyża, macewy, steli, kamienia czy sarkofagu. Na nagrobku umieszczana jest inskrypcja m.in. z imieniem i nazwiskiem, datą śmierci. Istotną częścią inskrypcji są epitafia, czyli wierszowane teksty będące wyrazem pamięci po zmarłym.

Grobowiec to budowla składająca się z części podziemnej i naziemnej pomnikowej lub kaplicy (Tanaś 2004).

Groby kopane do XVIII w. na cmentarzach przykościelnych były z reguły płytkie, stawiano na nich drewniane krzyże pozbawione inskrypcji. Tablice pamiątkowe związane były raczej z osobami o wyższej pozycji społecznej, często wmurowywane były w ściany kościołów lub murów okalających cmentarz. Takie tablice nagrobne zachowane z czasów od średniowiecza do XVIII w. są dowodem szczególnego szacunku dla osób społecznie ważnych (Kolbuszewski 1985).

Zwyczaj stawiania pomników na grobie sięga starożytności, jednakże dopiero w XVIII w. na nowych cmentarzach masowo pojawiają się pomniki, będące wyrazem pamięci po zmarłym. Grób zaświadczał o niepowtarzalności ludzkiego istnienia, co artyści przekładali na rozmaite formy rzeźby i pomnika, będące znakami wyróżniającymi tożsamość zmarłego lub charakter jego śmierci.

Rzeźbione nagrobki klasycystyczne kontynuowały tradycje renesansowej i barokowej rzeźby grobowej, płaskorzeźb i tablic pamiątkowych lokalizowanych wewnątrz kościołów. W XIX w. rzeźba nagrobna wychodzi na zewnątrz, pojawia się w przestrzeni otwartej, w scenerii parku oraz ogrodu. Nieodłącznym elementem nagrobnego pomnika stała się

wówczas inskrypcja, pełniąc funkcję religijną i informacyjną. To właśnie rozwinięta w XIX w. sztuka sepulkralna do dziś przyciąga na cmentarze.

W Polsce po przyjęciu chrześcijaństwa rozpowszechnił się zwyczaj chowania zmarłych w kościołach. Jednakże przywilej ten dotyczył tylko duchownych, monarchów i ich rodzin, fundatorów świątyń i innych znakomych osobistości. Praktycznie każdy kościół od XI w. stał się miejscem wiecznego spoczynku zasłużonych osób, czy to w osobnych grobach, kryptach, czy też w zbiorowych grobach bezpośrednio pod posadzką (progiem) świątyni.

Krypta (gr. *kryptos* – ukryty) to podziemie kościelne, w którym chowa się zmarłych. Pierwsze chrześcijańskie krypty powstawały w starożytnym Rzymie. Z czasem nazwano je katakumbami (łac. *catacumbae* – podziemne grobowce). Wydrążone na obrzeżach Rzymu podziemne korytaryze, oprócz tego, że były miejscem schronienia chrześcijan, odgrywały też rolę grobowców. Najstynniejsze rzymskie katakumby znajdujące się przy Via Appia (katakumby św. Kallista) były odwiedzane przez turystów już w okresie średniowiecza.

Kaplice grobowe stanowią samodzielne obiekty lub są częścią świątyni. Ich popularność związana jest z okresem renesansu i baroku. Kaplice stawiano również w parkach dworskich, na terenach zamkowych czy na cmentarzach. Stanowiły one i nadal stanowią wyróżniające się w przestrzeni sepulkralnej miejsce spoczynku, będąc wyrazem szczególnego kultu zmarłego.

W ramach opisywanej grupy obiektów można wyróżnić:

- groby władców i ich rodzin,
- groby pisarzy, artystów, przywódców i działaczy politycznych,
- groby duchownych, błogosławionych i świętych,
- kaplice i grobowce rodowe,
- krypty kościelne i ossuaria (kostnice),
- groby symboliczne i niezwykłe (por. Tab. 1).

Groby władców (królów i książąt) polskich zlokalizowane są zaledwie w kilku miejscach. Nekropolie królewskie znajdują się w katedrze św. Piotra i Pawła w Poznaniu, w katedrze w Płocku, w katedrze na Wawelu oraz w kościele Kapucynów w Warszawie⁶. Podobną rangę posiada także kościół w Darłowie, w którym pochowano Eryka I – króla Szwecji, Danii i Norwegii. Efektem rozbicia dzielnicowego są nekropolie książąt dzielnicowych. W przypadku Wielkopolski jest to przede wszystkim katedra w Poznaniu, Małopolski – kolegiata w Wiślicy i kilka kościołów

⁶ Pominięto miejsca pochówku królów poza granicami Polski.

krakowskich (w tym katedra na Wawelu), Mazowska zaś – katedra w Płocku, kościół Dominikanów w Warce i katedra w Warszawie. Jedynie szczątki najliczniejszych Piastów śląskich rozproszone są po kilkunastu miejscowościach. Najważniejsze z nich to: Brzeg, Krzeszów, Legnica, Lubiąż, Opole, Trzebnica, Wrocław. Wszystkie te miejsca współcześnie są celem przede wszystkim wycieczek szkolnych.

Tabela 1. Krypty, kaplice grobowe, grobowce
Table 1. Crypts, grave chapels, burrial monuments

Miejscowość Locality	Obiekt Site	Opis Description
Borne Sulinowo	Pomnik	„Ręka z pepeszą”
Dąbroszyn k. Witnicy	Krypta w kościele parafialnym p.w. św. Józefa	Krypta rodowa Schenningów (sarkofag, trumny)
Gdańsk	Krypta w kościele św. Katarzyny	Grób ze szczątkami ludzkimi Grób J. Heweliusza
Gniezno	Archikatedra Wniebowzięcia NMP i św. Wojciecha Grób św. Wojciecha	Konfesja
Katowice	Katedra Chrystusa Króla	Współczesna krypta grobowa
Kórnik	Krypty w kościele Wszystkich Świętych	Krypta rodowa Działyńskich i Zamoyskich
Kraków	Krypta Zasłużonych w kościele Paulinów na Skałce	Pochowani są m.in.: Jan Długosz, Wincenty Pol, Józef Ignacy Kraszewski, Teofil Lenartowicz, Adam Asnyk, Stanisław Wyspiański, Jacek Malczewski, Karol Szymanowski, Czesław Miłosz
Kraków	Krypty w katedrze na Wawelu	Pochowani są m.in.: Władysław Łokietek, Kazimierz Wielki, Jadwiga Andegaweńska, Władysław Jagiełło, Kazimierz Jagiellończyk, Jan Olbracht, Zygmunt Stary, Zygmunt August, Stefan Batory, Zygmunt III, Władysław IV, Jan Kazimierz, Michał Korybut Wiśniowiecki, Jan III Sobieski, August II Mocny, Tadeusz Kościuszko, Adam Mickiewicz, Józef Piłsudski
Kraków	Katedra na Wawelu Grób św. Stanisława	Konfesja
Kraków	Krypty w kościele oo. Reformatorów	50 zmumifikowanych ciał zakonników i mieszkańców Krakowa z lat 1680–1870

Andrzej Stasiak, Sławoj Tanaś

Kraków	Krypty w klasztorze oo. Kamedułów na Bielanach	Trumny ze zwłokami zakonników
Kraków	Krypty w kościele św. Piotra i Pawła	Grób Piotra Skargi
Kraków-Łagiewniki	Grób św. Faustyny	-
Kudowa Zdrój-Czermna	Kaplica Czaszek	Czaszki i kości ponad 20 tys. ofiar wojen i epidemii z XVIII w.
Łopuszna	Grób ks. Józefa Tischnera	Granitowa płyta w kształcie gór
Łódź	Grobowiec rodziny Scheiblerów	Neogotycka kaplica grobowa na Starym Cmentarzu
Łódź	Grobowiec rodziny Poznańskich	Jeden z największych grobowców żydowskich na świecie
Malbork	Kaplica Grobowa św. Anny na Zamku Krzyżackim	Groby Wielkich Mistrzów Zakonu Krzyżackiego
Miechów	Kaplica Grobu Pańskiego w Bazylice Grobu Bożego	Kopia Grobu Pańskiego z Jerozolimy
Markajmy	Grobowiec z I wojny światowej	Grobowiec w kształcie piramidy
Oleśnica	Krypta w kościele zamkowym	Trumny członków rodu Wurtembergów
Płock	Krypty katedralne	Pochowani Władysław Herman, Bolesław Krzywousty
Poznań	Krypta Zasłużonych Wielkopolan w kościele św. Wojciecha	Pochowani m.in.: Józef Wybicki, Edmund Strzelecki, Franciszek Nowowiejski
Poznań	Krypty w bazylice św. Piotra i Pawła	Pochowani Mieszko I, Bolesław Chrobry, Kazimierz Odnowiciel, Przemysław II
Rapa	Grobowiec rodziny Farenheidów	Grobowiec w kształcie piramidy
Sianki	Grobowiec rodowy Stroińskich	Ruiny grobowca na starym cmentarzu u źródeł Sanu
Sieniawa	Krypta rodowa Czartoryskich w klasztorze Dominikanów	22 trumny członków rodu Czartoryskich
Sieraków	Zamek Opalińskich	Mauzoleum Opalińskich z sarkofagami
Święty Krzyż	Krypta grobowa w kościele opactwa benedyktyńskiego	Szklana trumna z domniemanym ciałem Jeremiego Wiśniowieckiego

Przestrzeń sepulkralna w turystyce

Trzebnica	Kaplica grobowa św. Jadwigi w opactwie Cysterek	Grób św. Jadwigi w krypcie
Twardocice	Obelisk Szwenkferdystów	Grobowiec
Tworków	Krypta w kościele św. Piotra i Pawła	Krypta rodowa rodziny Reisswitz, 11 trumien
Warszawa	Krypty w kościele Kapucynów	Serce Jana III Sobieskiego, wnętrzości Augusta II Mocnego
Warszawa	Krypty w katedrze św. Jana	Pochowani m.in.: Henryk Sienkiewicz, Gabriel Narutowicz, Ignacy Paderewski, Stanisław August Poniatowski, Prymas Stefan Wyszyński
Warszawa	Kościół św. Stanisława Kostki	Grób ks. Jerzego Popiełuszki
Warszawa	Grób Nieznanego Żołnierza	Grobowiec symboliczny
Wągrowiec	Krypty w dawnym klasztorze cysterskim	Trumny zakonników
Wągrowiec	Grobowiec Łakińskiego	Grobowiec w kształcie piramidy
Wejherowo	Krypty-Muzeum w klasztorze oo. Franciszkanów	Krypty rodowe Wejherów i Przebendowskich
Wigry	Krypty w klasztorze oo. Kamedułów	Szczałki zakonników w kryptach
Wschowa	Krypta grobowa pod kaplicą św. Krzyża w kościele franciszkańskim	Kamienne i szklane sarkofagi z widocznymi szczątkami zmarłych, w tym zakonników
Zamość	Krypta rodowa Zamoyskich w kolegiacie	Trumny i portrety trumienne członków rodu Zamoyskich

Źródło: Opracowanie własne.

Groby pisarzy, artystów, przywódców i działaczy politycznych znajdziemy w Krypcie Zasłużonych na Skałce w Krakowie, Krypcie Zasłużonych Wielkopolan w kościele św. Wojciecha w Poznaniu, krypcie w katedrze św. Jana w Warszawie oraz w kryptach wawelskich. Również na narodowych nekropoliach w Krakowie (Cmentarz Rakowicki), w Warszawie (Cmentarz Powązkowski), w Zakopanem (Stary Cmentarz) oraz na znajdujących się poza granicami Polski cmentarzu Łyczakowskim we Lwowie i cmentarzu na Rossie w Wilnie.

Groby duchownych, błogosławionych i świętych są celem nie tylko pielgrzymek, ale również podróży krajoznawczych. Najczęściej odwiedzanymi są groby św. Wojciecha w Gnieźnie i św. Stanisława biskupa w Krakowie, św. Jadwigi Śląskiej w Trzebnicy i św. Faustyny w krakowskich Łagiewnikach. Do tej grupy należy zaliczyć również groby ks. Jerzego Popiełuszki i ks. Prymasa Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. W ostatnim okresie grobem odwiedzanym przez turystów stało się miejsce spoczynku ks. Józefa Tischnera w Łopusznej.

Kaplice i grobowce rodowe są często wspaniałymi dziełami architektury i sztuki o oryginalnej i interesującej formie. Do najciekawszych należy zaliczyć m.in.: grobowce-piramidy rodu Farenheidów w Rapie i rtm. F. Łakińskiego w Wągrowcu, grobowiec rodziny Scheiblerów w Łodzi (o wyjątkowej bryle neogotyckiego kościoła), mauzoleum rodziny Poznańskich na cmentarzu żydowskim w Łodzi (podobno największy żydowski grobowiec na świecie), grobowiec rodu Stroińskich w Siankach w Bieszczadach (ze względu na położenie). Ponadto do tej grupy należy zaliczyć kaplice grobowe rodów magnackich i szlacheckich, zlokalizowane najczęściej w kościołach fundacyjnych, na terenach byłych majątków lub na cmentarzach (Rys. 3).

Krypty kościelne są praktycznie w każdym murowanym kościele. Ale te w najstarszych polskich świątyniach wzbudzają zainteresowanie nie tylko ze względu na pochowanie w nich znamienitych postaci, ale również na możliwość doznania niecodziennych wrażeń. Bardzo często główną przyczyną oglądania trumien, sarkofagów, zwłok i szczątków ludzkich jest swoista mieszanka ciekawości, lęku i grozy, trudna do wytłumaczenia chęć przeżycia czegoś niepowtarzalnego, nadzwyczajnego, czegoś, co wzbudza prawdziwe, żywe emocje.

Najciekawsze tego typu obiekty w Polsce to: krypty w kościele oo. Reformatów w Krakowie, krypty rodowe Zamojskich w Zamościu, krypty w kościele zamkowym w Oleśnicy, krypta rodowa Czartoryskich w Sieniawie, krypta rodowa Opalińskich w Sierakowie, krypta grobowa na św. Krzyżu (z domniemanymi zwłokami księcia Jaremy Wiśniowieckiego), krypty klasztorne w Wągrowcu, Wschowie, Wejherowie i Wigrach.

Jednym z najbardziej interesujących obiektów sepulkralnych w Polsce jest niewątpliwie Kaplica Czaszek w Cermnej (obecnie część Kudowy Zdrój), będąca XVIII-wiecznym **ossuarium**. Obiekt ten stanowi jedną z największych atrakcji turystycznych Kotliny Kłodzkiej.

Najbardziej znanym przykładem **grobu symbolicznego** (cenotafu) jest Grób Nieznanego Żołnierza w Warszawie. Mogą to być jednak także kopce (np. rycerski pod Płowcami, kopce krakowskie) lub mogiły-

-pomniki: „Tym, co odeszli na wieczną wachtę” w Gdyni, „Tym, którzy nie powrócili z morza” w Szczecinie, tworzone w wielu miejscach symboliczne mogiły Sybiraków, Ofiar Komunizmu, Pomordowanych w Katyniu. Za **niezwykły grób** możemy uznać np. pomnik w formie „ręki z pepeszą” na cmentarzu wojskowym w Bornem Sulinowie.

Rys. 3. Krypty, kaplice grobowe, grobowce, miejsca masowej śmierci, muzea i inne obiekty sepulkralne (opracowanie własne)

Fig. 3. Crypts, grave chapels, places of mass death, museums and other sepulchral sites (author's own elaboration)

Miejsca masowej śmierci i zbiorowe mogiły

Obiekty te pochodzą z okresu II wojny światowej, kiedy to na obszarze dzisiejszej Polski zlokalizowane były liczne obozy koncentracyjne, obozy

zagłady i obozy jenieckie. Każdy z nich jest zbiorową mogiłą tysięcy osób pomordowanych przez hitlerowców. Pomniki-mogiły masowo pomordowanych znajdują się m.in.: na Majdanku (Mauzoleum-Panteon), w Treblince, Oświęcimiu-Brzezince (Międzynarodowy Pomnik Ofiar Faszyzmu), Bełżcu, Sobiborze, Płaszowie, Chełmnie, Sztutowie, Rogoźnicy, Łodzi, Palmirach, Łambinowicach, Żaganii.

Muzea, wystawy, wydarzenia, inne obiekty

W Polsce obiekty sepulkralne możemy również oglądać w muzeach w ramach stałych ekspozycji lub podczas wystaw czasowych. Bardzo ciekawe są inscenizacje prezentujące rytuały pogrzebowe lub śmierć oraz święta religijne. Do nich zaliczyć można:

- portrety trumienne,
- krzyże, sarkofagi, płyty nagrobne i epitafia,
- starodruki z mowami nadgrobnymi i pogrzebowymi,
- rytuały pogrzebowe, Misteria Męki Pańskiej, święta religijne,
- inne obiekty sepulkralne (np. krzyże pokutne).

Portrety trumienne są charakterystycznym wytworem polskiej kultury i sztuki barokowej, zjawiskiem wyjątkowym w skali Europy. Malowano je tylko na obszarze dawnej Rzeczypospolitej w XVII–XVIII w. Związane były z bardzo rozbudowanym, podniosłym, pełnym przepychu zwyczajem grzebania zmarłej szlachty – potomków mitycznych Sarmatów (*pompa funebris*). Namalowany na blasze (najczęściej cynowej lub miedzianej) portret trumienny był najważniejszym elementem dekoracji pogrzebowej. Realistyczny wizerunek zmarłego przytwierdzano do krótszego boku trumny (stąd jego charakterystyczny sześć- lub ośmiokątny kształt). Razem z tablicą inskrypcyjną ukazującą legendę epitafijną zmarłego oraz tablicami herbowymi potwierdzającymi szlacheckie korzenie zdobił *castum doloris* – misternie konstruowany i wystawnie ozdobiony katafalk. Po uroczystościach pogrzebowych portret wieszano we wnętrzu kościoła.

Do naszych czasów zachowało się dużo portretów trumiennych, zwłaszcza w Wielkopolsce i na Pomorzu. Nadal są elementem wyposażenia świątyń lub, zebrane w większe kolekcje, tworzą stałe ekspozycje w kilku muzeach. Największą z nich posiada Muzeum Regionalne w Międzyrzeczu. Prezentowane jest tu ok. 300 obrazów. Rocznie wystawę odwiedza od kilku do kilkunastu tysięcy osób (w 2003 r. – 16 tys., w 2005 r. – 8,7 tys.). Podczas zwiedzania prezentowane są również sarmackie zwyczaje pogrzebowe.

Podobne ekspozycje, aczkolwiek mniejsze, są m.in. w: Muzeum Ziemi Wschowskiej, Muzeum-Pałacu w Wilanowie, Muzeum Narodowym

w Warszawie, Kielcach i Poznaniu (w Galerii Malarstwa i Rzeźby), Muzeum Okręgowym w Lesznie, Muzeach Diecezjalnych w Gnieźnie, Poznaniu i Rokicie.

Poza omówionymi już lapidariami wiele placówek muzealnych ma w swoich zbiorach **rzeźbę sepulkralną, sarkofagi i epitafia**. W Muzeum w Węgorzewie znajduje się np. interesująca kolekcja drewnianych krzyży z cmentarza lazaretowego z okresu I wojny światowej, a w piwnicach zamku w Brzegu zorganizowano stałą wystawę sarkofagów i nagrobków śląskich Piastów. Tam też można obejrzeć **starodruki z kazaniami pogrzebowymi** z XVI i XVII w. Do tej grupy należy zaliczyć także jedyne w Polsce Muzeum Sztuki Cmentarnej we Wrocławiu (oddział Muzeum Miejskiego). W rzeczywistości jest to jednak lapidarium na cmentarzu żydowskim przy ul. Ślężnej.

Obok, w sumie nielicznych, stałych ekspozycji muzealnych poświęconych tematyce śmierci, od czasu do czasu pojawiają się wystawy czasowe. Największą z nich przygotowało w 1996 r. Muzeum Narodowe w Poznaniu. Wystawa „Vanitas. Portret trumienny na tle sarmackich obyczajów pogrzebowych” okazała się wielkim wydarzeniem artystycznym. Po raz pierwszy zaprezentowano tak bogatą i różnorodną kolekcję dzieł sztuki i przedmiotów związanych z sarmackim pochówkiem (w sumie 577 eksponatów, w tym ponad 300 portretów trumiennych wypożyczonych z kościołów i muzeów całej Polski). Ekspozycja cieszyła się olbrzymim zainteresowaniem zwiedzających. Przez trzy zimowe miesiące (24.11.1996–09.03.1997 r.) obejrzało ją prawie 50 tys. osób.

Muzeum Narodowe w Poznaniu powróciło do tematyki śmierci w roku 2005. Jeszcze większa, bo licząca ok. 800 eksponatów, wystawa czasowa nosiła tytuł „Szlachetne dziedzictwo czy przeklęty spadek. Tradycje sarmackie w sztuce i kulturze”. Jednym z jej głównych działów była ekspozycja „Wobec śmierci”, na której pokazano portrety trumiennie i rekwizyty ceremonii pogrzebowej.

Misteria Męki Pańskiej prezentowane są w okresie Wielkiego Tygodnia przed Wielkanocą. W Polsce odbywają się w wielu parafiach rzymskokatolickich. W każdym kościele katolickim organizowane są Groby Pańskie, przyciągające nie tylko wiernych, ale również turystów z zagranicy, którzy traktują święta kościelne jako ciekawy walor kulturowy naszego kraju. Najbardziej znane misteria odbywają się w Kalwarii Zebrzydowskiej, Kalwarii Pałacowskiej, Górcie Klasztornej.

Charakter **Dnia Wszystkich Świętych** jest w Polsce jedyny w swym rodzaju i niepowtarzalny. Z jednej strony – to dzień, w którym Polacy odwiedzają groby bliskich, przebywając często setki kilometrów, z drugiej

– to czas, kiedy Polacy spacerują po cmentarzach również w celach poznawczych. Niewątpliwie, tak jak Dzień Zmarłych stał się atrakcją turystyczną Meksyku, tak Dzień Wszystkich Świętych staje się podobną atrakcją Polski.

Kolejnym przykładem wydarzenia związanego z poruszaną tematyką mogą być odbywające się na Wawelu uroczystości patriotyczno-religijne z okazji kolejnej rocznicy śmierci Marszałka Józefa Piłsudskiego.

Do grupy **innych obiektów sepulkralnych** należy zaliczyć miejsca, które są związane ze śmiercią i jednocześnie stanowią cel wycieczek krajoznawczych. Są to m.in.: pomniki upamiętniające śmierć, stawiane często w jej miejscu, np. Krzyż Popiełuszki na tamie we Włocławku, Latarnia Umarłych przy kościele św. Mikołaja w Krakowie, kamienna szubienica „Straconka” w Miłkowie, a także rozsiane po całym Dolnym Śląsku krzyże pokutne.

Tabela 2. Muzea, wystawy i inne obiekty sepulkralne
Table 2. Museums, exhibitions and other sepulchral sites

Miejscowość Locality	Obiekt / wydarzenie Site / event	Opis Description
Bełżec	Pomnik pomordowanych	Były obóz zagłady
Brzeg	Zamek – piwnice	Kolekcja sarkofagów i starodruków kazań pogrzebowych
Chełmno	Pomnik-mauzoleum	Były obóz zagłady
Gidle	Muzeum przy klasztorze oo. Dominikanów	Wystawa portretów trumiennych
Gniezno	Muzeum Diecezjalne Archidiecezji Gnieźnieńskiej	Wystawa portretów trumiennych
Górka Klasztorna	Misterium Męki Pańskiej	Inscenizacja męki i śmierci Jezusa Chrystusa
Kalwaria Pałacowska	Misterium Męki Pańskiej	Inscenizacja męki i śmierci Jezusa Chrystusa
Kalwaria Zebrzydowska	Misterium Męki Pańskiej	Inscenizacja męki i śmierci Jezusa Chrystusa
Kielce	Muzeum Narodowe	Wystawa portretów trumiennych
Kraków	Latarnia umarłych (kościół św. Mikołaja)	
Krzeszów	Mauzoleum Piastów Śląskich w bazylice NMP	Sarkofagi książąt świdnicko-jaworskich
Leszno	Muzeum Okręgowe	Wystawa portretów trumiennych

Przestrzeń sepulkralna w turystyce

Lublin	Państwowe Muzeum na Majdanku	Mauzoleum Panteon z prochami pomordowanych
Łambinowice	Muzeum Martyrologii Jeńców Wojennych	Miejsce masowego mordu
Łódź	Muzeum Martyrologii i Walki na Radogoszczu	Miejsce martyrologii
Międzyrzecz	Muzeum Regionalne	Wystawa portretów trumiennych
Miłków	Szubienica	Kamienne szubienice „Straconka”
Oświęcim	Muzeum Auschwitz-Birkenau	Cela śmierci św. Maksymiliana Marii Kolbego
Oświęcim	Muzeum Auschwitz-Birkenau	Międzynarodowy Pomnik Ofiar Faszyzmu
Ożarów	Muzeum Wnętrz Dworskich	Wystawa portretów trumiennych
Palmiry	Pomnik-mauzoleum	Były obóz zagłady
Poznań	Galeria Malarstwa i Rzeźby, Oddział Muzeum Narodowego	Wystawa portretów trumiennych
Poznań	Muzeum Archidiecezjalne	Wystawa portretów trumiennych
Rogoźnica	Pomnik i muzeum	Były obóz zagłady
Rokitno	Muzeum Diecezjalne Diecezji Zielonogórskiej	Wystawa portretów trumiennych
Sobibór	Pomnik i kopiec	Były obóz zagłady
Sztutowo	Muzeum Stutthof	Były obóz zagłady
Treblinka	Pomnik i cmentarz	Były obóz zagłady
Warszawa	Muzeum Narodowe	Wystawa portretów trumiennych
Warszawa	Muzeum Pałac w Wilanowie	Wystawa portretów trumiennych
Włocławek	Tama – Krzyż Popieluszki	Miejsce zamordowania ks. J. Popieluszki
Wrocław	Muzeum Sztuki Cmentarnej	Cmentarz żydowski
Wschowa	Muzeum Ziemi Wschowskiej	Wystawa portretów trumiennych
Żagań	Muzeum Martyrologii Alianckich Jeńców Wojennych	Miejsce masowego mordu

Źródło: Opracowanie własne.

Obiekt sepulkralny jako produkt turystyczny

Z jednej strony już samo zestawienie takich pojęć budzi pewien wewnętrzny sprzeciw, wydaje się obrazoburcze. Czy czyjś grób (cmentarz) można sprzedawać? Czy godzi się zarabiać na czyjejś śmierci? Z drugiej

jednak strony uznajemy, że obiekty sepulkralne mogą stanowić dużą atrakcję turystyczną. Poza tym są liczni chętni skłonni zapłacić za możliwość obejrzenia grobu. A skoro jest popyt, to jest i podaż. W dzisiejszych czasach zaś oferta musi przyjąć postać produktu.

Potwierdzeniem tej dość kontrowersyjnej tezy są dalsze rozważania. Przyjmując za punkt wyjścia klasyfikację produktów turystycznych J. Kaczmarka i in. (2005), zaprezentowane zostaną przykłady obiektów sepulkralnych w poszczególnych kategoriach⁷.

Usługa/rzecz. Przy wielu nekropoliach dyżurują osoby, które odpłatnie (najczęściej ceny negocjowane lub „co łaska”) oprowadzą po cmentarzu, opowiedzą o jego historii, losach i zasługach pochowanych tu ludzi, pomogą znaleźć poszukiwany grób itd. Tym swoistym przewodnictwem cmentarnym trudnią się zarówno osoby, które zawodowo lub społecznie opiekują się cmentarzem, lokalni licencjonowani przewodnicy, jak i „amatorzy”, szukający dodatkowych źródeł dochodu.

Z reguły przed wejściem można kupić dość szczególne pamiątki turystyczne (np. plan i przewodnik po nekropolii, widokówki, dewocjonalia), a także kwiaty, wiązanki i znicze, które turyści składają na grobach. Zdarza się, że okoliczni mieszkańcy pomagają przybyszom w dopełnieniu określonych obrządków religijnych. B. Gładyś i J. Górecki (2005) podają, że młodzi chłopcy z Leżajska, Nowego Sącza czy Bobowej „za symbolicznego dolara chasydom wychodzącym z cmentarza polewają wodą ręce”.

Do najbardziej popularnych **wydarzeń** o tematyce sepulkralnej należy zaliczyć Mistéria Męki Pańskiej w wielu ośrodkach kalwaryjskich, ściągających – jak w przypadku Kalwarii Zebrzydowskiej – nawet do 100–150 tys. widzów. Zdecydowanie mniej znane są procesje Bractwa Dobrej Śmierci (Arcybractwa Męki Pańskiej) z kościoła Franciszkanów w Krakowie. Swoistym wydarzeniem kulturalnym były opisane wystawy czasowe w Muzeum Narodowym w Poznaniu.

Od 1992 r., co dwa lata organizowany jest Marsz Żywych, w którym uczestniczy młodzież żydowska z całego świata. Rozpoczyna się w rocznicę wybuchu powstania w warszawskim getcie, a jego trasa biegnie następnie do Kazimierza Dolnego, Lublina (na Majdanek), Krakowa, Oświęcimia, Łodzi, Treblinka i ponownie do Warszawy (Jackowski 2004).

Podobnie jak w przeszłości, również i dziś śmierć znanej, powszech-

⁷ Autorzy ci wyróżnili siedem kategorii produktów turystycznych: produkty proste – usługa i rzecz, produkty zintegrowane organizacyjnie – impreza (pakiet turystyczny), wydarzenie, produkty zintegrowane organizacyjnie i przestrzennie – obiekt, szlak, obszar.

nie szanowanej osobistości skłania wielu Polaków do udziału w uroczystościach pogrzebowych. Jest to nie tylko wyraz osobistego stosunku do zmarłego, ale także okazja do publicznego okazania swoich uczuć religijnych, patriotycznych, a nawet politycznych. W ostatnich latach formę masowych manifestacji przybrały pogrzeby Jana Nowaka-Jeziorańskiego, Czesława Miłosza oraz przede wszystkim Jana Pawła II. Na ostatnie pożegnanie papieża-Polaka dziesiątki tysięcy rodaków dotarło m.in. dzięki wyjazdom zorganizowanym przez biura podróży.

Zupełnie innym przykładem wycieczek (produkt turystyczny – **impreza**), których głównym, a często i jedynym celem jest przestrzeń sepulkralna, są pielgrzymki chasydów. Liderem wśród organizatorów tego typu podróży jest Reichberg Travel Agency, która jako pierwsza rozpoczęła swą działalność w Polsce już w latach 70. Obecnie firma co roku organizuje przynajmniej kilkanaście pielgrzymek (25 wyjazdów w okresie od grudnia 2004 r. do stycznia 2006 r.). Podobną działalnością zajmują się także inne żydowskie biura turystyczne (np. Szalom Travel Service), stowarzyszenia i organizacje (np. Fundacja Nissenbaumów, American Jewish Committee), a także polski Orbis (Gładyś, Górecki 2005).

O tym, że obiekty sepulkralne często pojawiają się w programach imprez organizowanych przez różne (nie tylko wyspecjalizowane w pielgrzymkach) biura podróży dowiodła analiza ofert zamieszczonych w Internecie. W 2005 r. autorzy dokonali przeglądu programów wyjazdów proponowanych przez 200 polskich touroperatorów. Z oczywistych względów uzyskanych wyników nie można uznać za w pełni reprezentatywne. Jest to jedynie pewien sondaż, dość jednak wymowny.

Ogółem w programach imprez turystycznych zidentyfikowano 16 obiektów sepulkralnych w Polsce i 45 poza granicami kraju. Wśród polskich nekropolii zdecydowanie największe uznanie touroperatorów (a prawdopodobnie i turystów) wzbudza Stary Cmentarz w Zakopanem. Jego zwiedzanie proponuje aż 28 firm (14%). Cmentarz Powązkowski w Warszawie znalazł się w ofercie 6 biur, cmentarz Remuh w Krakowie – 4, a kirkut w Lesku – 3. Pojedyncze biura turystyczne zachęcały do oglądania krypty w klasztorze Kamedułów w Wigrach, mizaru w Bohonikach, Grobu Nieznanego Żołnierza w Warszawie, Cmentarza Rakowickiego w Krakowie, cmentarza ofiar terroru w Palmirach, a także cmentarzy wojennych w Baligrodzie, Gorlicach, Siekierkach i na Westplatte.

Najczęściej odwiedzanymi obiektami sepulkralnymi poza granicami Polski okazały się nekropolie Lwowa (cmentarze Łyczakowski i Orłąt Lwowskich) i Wilna (cmentarz na Rossie). Ich zwiedzanie proponowało

odpowiednio: 60 i 48 badanych firm (a więc co trzecia, czwarta spośród badanych!). Praktycznie każda wycieczka do tych miast poza oglądaniem głównych zabytków obejmowała również wizytę na cmentarzu.

Na kolejnych miejscach uplasowały się: cmentarz Père Lachaise w Paryżu (w ofercie 27 biur, 14%), cmentarz żołnierzy polskich na Monte Cassino (23; 12%), stary cmentarz żydowski na Josefovie w Pradze (17; 9%), katakumby przy Via Apia w Rzymie (16; 8%) oraz cmentarz Recoletta w Buenos Aires (13; 7%). Pewnym zaskoczeniem jest fakt, że stosunkowo rzadko w ofercie znajdował się cmentarz polskich oficerów w Katyniu (4 razy) i krypty papieskie w Watykanie (5 razy).

Może to być efektem błędu, jakim obciążone jest takie badanie (w internetowym opisie imprezy nie muszą występować wszystkie punkty programu), ale może też oznaczać, że obiekty te są jedynie w ofercie wyspecjalizowanych biur podróży. W najbliższym czasie prawdopodobnie znacznie wzrośnie liczba touroperatorów, którzy włączą do programu zwiedzania Rzymu grób Jana Pawła II.

Wśród innych ciekawych, ale już pojedynczych propozycji znalazły się m.in.: cmentarz żołnierzy brytyjskich nad rzeką Kwai, cmentarz im. Columba w Hawanie, cmentarz Merynidów w Sela Colonia, krypty cesarskie w kościele kapucynów w Wiedniu, tzw. wesoły cmentarz w Sopinta (Rumunia), cmentarz legionistów w Cirilibada, krypty kapucynów w Palermo, polskie cmentarze wojenne w Arnheim, Narviku i Tobruku.

Cmentarze i kaplice grobowe dopiero od niedawna postrzegane są w Polsce jako interesujący walor turystyczny. Coraz częściej jednak lokalne władze uznają je za **obiekty** godne pokazania. Wtedy informacje o nich pojawiają się w przewodnikach i materiałach promocyjnych, oznacza się drogę dojścia czy dojazdu, ustawia tablice informacyjne, porządkuje teren, a nawet specjalnie przygotowuje do przyjęcia turystów. Wszystkie te udogodnienia mają wyraźnie komercyjny charakter: aby zobaczyć interesujący obiekt, trzeba kupić bilet wstępu. Dotyczy to głównie obiektów zamkniętych (np. Kaplica Czaszek w Czermej, Mauzoleum Piastów Śląskich w Krzeszowie, krypty królewskie na Wawelu). Za wstęp na większość cmentarzy na razie nie trzeba płacić, lecz fakt ten wynika chyba bardziej z organizacyjnych trudności w kontrolowaniu rozległego terenu, niż oporów przeciw komercjalizacji nekropolii.

Obiekty sepulkralne już od dawna występują na szlakach turystycznych, ale z reguły przyłączane są do nich jako jedna z wielu atrakcji możliwych do zwiedzania. Jedyne w Polsce **szlak** tematyczny poświęcony w całości cmentarzom został zorganizowany na obszarze powiatu tarnowskiego i gorlickiego. Obejmuje on tzw. galicyjskie cmentarze

wojenne. Wznosił je podczas I wojny światowej specjalnie do tego powołany Cesarsko-Królewski Oddział Grobownictwa Wojennego (*K.u.K. Kriegsgräber-Abteilung*), w którym służyli wybitni inżynierowie, architekci, artyści-malarze. Ogromnym nakładem sił i środków wzniesiono w trudno dostępnym górskim terenie według specjalnie opracowanych planów ok. 400 cmentarzy (z tego ponad 60 w Beskidzie Niskim). W wyznaczonych 11 okręgach cmentarnych pochowano blisko 61 tys. żołnierzy obu walczących stron w czasie tzw. bitwy gorlickiej. Na każdym grobie, o ile to było możliwe, umieszczano personalia zmarłego i zgodny z wyznaniem symbol religijny (Frodyma 1995).

Cmentarze, przez lata zapomniane, stopniowo popadały w ruinę. Dopiero w latach 80. XX w. pojawia się zainteresowanie starymi, zagubionymi w górach grobami. Rozpoczęta przez miłośników regionu społeczna akcja ratowania galicyjskich cmentarzy wojennych przyniosła oczekiwane skutki. Odbudowano i uporządkowano większość ocalałych nekropolii. Ich wyjątkowe wartości historyczne, kulturowe i artystyczne sprawiły, że na trwałe wpisały się już w krajobraz kulturowy Beskidu Niskiego i są postrzegane jako ważna atrakcja turystyczna regionu. Badania prowadzone w połowie lat 90. przez S. Tanasia wykazały, że ponad 77% ankietowanych turystów była na cmentarzach, a 60% znało ich historię. Poza szlakiem drogowym wyznaczone zostały także trasy łączące istniejące wcześniej szlaki piesze z cmentarzami wojennymi.

Obecna popularność szlaku wśród turystów sprawia, że galicyjskie cmentarze wojenne – obok dziedzictwa kulturowego Łemków i przyrody Magurskiego Parku Narodowego – stają się głównym elementem markowego produktu turystycznego **obszaru**. Dodajmy: elementem wyjątkowym i niepowtarzalnym, przesądającym o jednoznacznej identyfikacji oferty Beskidu Niskiego.

Podsumowanie

Co decyduje o atrakcyjności przestrzeni sepulkralnej dla turystów? Odpowiedź na to pytanie nie jest prosta. Wydaje się, że jest co najmniej kilka czynników, które mogą występować oddzielnie lub łącznie (oczywiście wtedy ich oddziaływanie jest zdecydowanie silniejsze). Są to:

- pochowani/upamiętnieni zmarli – ich ranga, zasługi, popularność, szacunek i uznanie, jakim się (aktualnie) cieszą w społeczeństwie,
- położenie nekropolii – lokalizacja, układ przestrzenny, powiązanie z architekturą, charakter i wygląd roślinności, najbliższe otoczenie, wkomponowanie w krajobraz,

– sztuka sepulkralna – występujące w przestrzeni sepulkralnej dzieła architektury, rzeźby, malarstwa, literatury, ich ranga, wartość, ale także i ich twórcy,

– historia nekropolii – wiek, dzieje,

– unikalność, wyjątkowość – jedyne lub rzadko spotykane nekropolie (np. mniejszości narodowych, religijnych), oryginalne nagrobki, formy pochówku, kolekcje muzealne,

– wartość symboliczna, religijna,

– ogólna, trudna do zdefiniowania, „atmosfera” miejsca.

Poznawcze i edukacyjno-wychowawcze funkcje obiektów sepulkralnych znalazły odzwierciedlenie w opracowanym przez PTTK „Kanonie krajoznawczym Polski” (<http://www.pttk.pl/kznw/kanon.php>). Pamiętając o dość dużej arbitralności tego zestawienia, warto jednak zauważyć, że wskazano w nim 28 cmentarzy, grobowców i mauzoleów. Stanowi to 6,3% wszystkich 443 obiektów, które każdy krajoznawca powinien znać. Gdyby doliczyć do tego również miejsca i zabytki opisane ogólnie, bez wymieniania krypt i kaplic grobowych (np. Wzgórze Wawelskie, Wzgórze św. Wojciecha w Poznaniu, klasztor w Krzeszowie), okaże się, że niemal co dziesiąty (!) obiekt na liście ma charakter sepulkralny. Wynik ten jest dobitnym potwierdzeniem wyjątkowego znaczenia i pozycji cmentarzy oraz grobów w turystyce poznawczej.

O ile atrakcyjności tego typu obiektów dla turystyki nikt już nie podważa, to uznanie cmentarza za produkt turystyczny napotyka na opory natury moralnej. Powszechnie unika się bowiem używania w tym kontekście terminów ekonomicznych. Przytoczone przykłady dowodzą jednak, że obiekty sepulkralne już dziś traktowane są jako produkt turystyczny (lub jego ważny składnik), który znajduje wielu nabywców.

Literatura

Aries P., 1979, *Śmierć drugiego*, Teksty, 3 (45).

Bańkowski A., 2002, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa.

Frodyma R., 1995, *Galiczyjskie cmentarze wojenne, Przewodnik, t. 1, Beskid Niski i Pogórze*, Oficyna Wydawnicza „Rewasz”, Towarzystwo Karpackie, Warszawa–Pruszków.

Gładyś B., Górecki J., 2005, *Pielgrzymki chasydów do grobów cadyków we współczesnej Polsce*, Peregrinus Cracoviensis, z. 16.

Jackowski A., 2003, *Święta przestrzeń świata*, Wyd. UJ, Kraków.

Jackowski A., 2004, *Pielgrzymki*, Wyd. Dolnośląskie, Wrocław.

- Kaczmarek J., Stasiak A., Włodarczyk B., 2005, *Produkt turystyczny. Pomysł – organizacja – zarządzanie*, PWE, Warszawa.
- Kolbuszewski J., 1985, *Wiersze z cmentarza*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław.
- Kolbuszewski J., 1996, *Cmentarze*, Wyd. Dolnośląskie, Wrocław.
- Michałowski A., 2001, *Architektura krajobrazu w końcu XX wieku. Znaczenie i zadania*, [w:] *Krajobraz kulturowy. Warsztaty dla nauczycieli i metodyków. Zeszyt dydaktyczny*, Warszawa.
- Tanaś S., 2004, *Cmentarz jako przedmiot zainteresowania geografii turystyki*, *Turyzm*, 14 (2).
- Więcek A., 2005, *Wybrane aspekty przestrzeni sepulkralnej Krakowa*, *Peregrinus Cracoviensis*, z. 16.

Strony internetowe

www.pttk.pl/kznw/kanon.php

The sepulchral space in tourism

Summary

The sepulchral space is a fragment of the geographical space consecrated for burials and depositing ashes after cremation. Its purpose is also to commemorate the dead through particular sepulchral art (architecture, sculpture, painting, poetry, etc.). In broader sense it is the space related to death, burial ceremonies and sites, and different aspects of the cult of the dead. The character of this space (physiognomy, morphology) depends on historical, religious, cultural and social conditions.

The sepulchral space (broadly understood) is:

- a) discontinuous – consisting of separate, scattered sepulchral sites,
- b) open – it is hard to define its clear-cut boundaries as the special, sacred character fades away gradually with growing distance from the sepulchral site⁸; moreover, some fragments of the sepulchral space may be related to death only temporarily (e.g. only during the funerals or temporary museum exhibitions),
- c) heterogeneous – being composed of different elements varying as to their morphology, physiognomy, emotional value (depending on historical or religious considerations and personal engagement of the people involved).

This paper is about the sepulchral space in present-day Poland, particularly the areas representing tourist destinations. The following classes of sites have been distinguished within this space:

⁸ The sepulchral space is usually larger than the cemetery itself, containing also the surroundings e.g. the access road, chapel, funeral house, florist's shops, greenery.

- a) cemeteries,
- b) burial monuments, crypts, grave chapels,
- c) places of mass death and common graves,
- d) museums, exhibitions and events,
- e) other sepulchral sites.

In Poland there are some 4,000 cemeteries varying as to time of foundation, functions, character and localization (Fig. 2). With regard to their tourist potential one can distinguish:

- major cemeteries – main, most ‘prestigious’ cemeteries of a city or region (including national necropolises: the Powązki Cemetery in Warsaw, the Rakowicki Cemetery in Cracow, the Old Cemetery in Zakopane),
- cemeteries of national and religious minorities: Protestants (Evangelicals, Lutherans, Calvinists, Mennonites), Orthodox, Old Believers, Greek Catholics, Mariavites, Muslims, Karaites, Jews (including some 60 ohels or tzaddics’ tombs),
- war and military cemeteries and extermination sites,
- peculiar (private, epidemic, hospital, cloister, castle, fortified, animal) cemeteries,
- lapidaries and symbolic cemeteries e.g. the Cemetery of Non-Existing Cemeteries in Gdańsk.

The second group of sepulchral sites includes burial monuments, crypts and grave chapels (see Tab. 1). These can be divided into the following classes:

- tombs of Polish kings and their families – chiefly in the Wawel Cathedral in Cracow, and also in the cathedrals in Poznań and Płock and in the Capuchin Friars’ Church in Warsaw,
- tombs of writers, artists, political leaders and activists, mostly in the crypt of the Pauline Church ‘Na Skalce’ in Cracow, in the Crypt of the Eminent Citizens of Wielkopolska in the St. Wojciech Church in Poznań, in the crypt of the St. John Cathedral in Warsaw and in the Wawel Cathedral crypt,
- tombs of priests, blessed and saints, e.g. St. Adalbert in Gniezno, St. Stanislaus the Bishop in Cracow, St. Jadwiga of Silesia in Trzebnica, St. Faustina in Cracow, J. Popiełuszko and Cardinal S. Wyszyński tombs in Warsaw,
- family chapels and tombs,
- crypts and ossuaries e.g. the famous Skull Chapel at Czermna (Kudowa Zdrój),
- symbolic and peculiar tombs e.g. the Unknown Soldier Tomb in Warsaw, mounds in Cracow, Sea Victims monument in Szczecin, symbolic tombs of the Siberia deportees, Communism Victims, Katyń Massacre Memorial.

The third group of sepulchral sites includes mass extermination sites and common graves. Most of them originate WW II when on the territory of present-day Poland there were many concentration camps, extermination camps and prisoners of war camps e.g. in Majdanek (mausoleum-pantheon), Treblinka, Auschwitz-Birkenau, Bełżec, Sobibór, Płaszów, Chełmno, Sztutowo, Rogoźnica, Łódź, Palmiry, Łambinowice, Żagań – all being common graves of thousands of people murdered by Nazis.

The sepulchral space is also formed by other sites and events related to death e.g.

- museums with collections of coffin portraits⁹ (the largest collection of some 300 items is in the regional museum in Międzyrzecz), sepulchral sculpture, sarcophagi, epitaphs, ancient texts of funeral sermons, temporary exhibitions e.g. the exhibition 'Vanitas. Coffin portrait and the burial traditions in ancient Poland' in the National Museum in Poznań I 1996 (app. 50,000 visitors),

- burial rituals, Passion plays, religious feasts – in particular the All Saints' Day celebrated in Poland in a very special way: family members – often coming from remote places – gather at gravesites to commemorate their relatives, put flowers and light lamps,

- other sepulchral sites such as memorials to commemorate someone's death e.g. the J. Popiełuszko Crucifix at the Vistula Dam at Włocławek, the Dead Lantern in the St. Nicolas Church in Cracow or penitential crosses in Lower Silesia.

Cultural and educational functions of sepulchral sites have been recognized in the canon of cultural tourism of Poland. Among 443 items, there are 28 cemeteries, tombs and mausoleums. It confirms the importance of sites of this kind for cultural tourism. Nevertheless, regarding cemeteries as tourist product is often met with opposition for ethic reasons. The above-mentioned examples demonstrate, however, that various sepulchral sites are in fact already perceived as tourist product (or its important component).

At many cemeteries special personnel is employed to provide guiding services and help visitors perform certain religious ceremonies, selling souvenirs, cemetery plans and guidebooks, postcards and devotional articles.

Also, some tourists-attracting events possess character of tourist product e.g. Passion plays in Kalwaria Zebrzydowska, the 'March of the Living' organized for Jewish youth from all over the world, or funerals of eminent persons, that in Poland traditionally turn into mass religious and patriotic manifestations.

Pilgrimages of Hasidim provide example of travels focused mainly or only on sepulchral space. The leader among the organizers of this kind of tours is the Reichberg Travel Agency, which every year organizes several pilgrimages to tzaddiks' graves to commemorate their death anniversaries.

An analysis of the offer of 200 travel agencies in Poland has showed that sepulchral sites quite often are included in the itineraries of sightseeing, pilgrimage and sentimental tours. Almost all excursions to Vilnius and Lviv include visit of Rosa Cemetery and Lychakivskiy Cemetery. Numerous groups of Polish tourists visit Pere Lachaise cemetery in Paris and Polish war cemetery at Monte Cassino. Among necropolises in Poland the most popular are the Old Cemetery in Zakopane and the Powązki Cemetery in Warsaw.

⁹ These life-like portraits of the deceased were typical of former Kingdom of Poland (17th–18th c.). Painted on metal plates and attached to the coffins (hence their hexagonal or octagonal shape) were used during extremely solemn and pompous burial ceremonies.

Many sepulchral sites of tourist interest have already acquired a commercial character: e.g. an admission fee is charged at the Skull Chapel in Kudowa-Czermna, the Silesian Piast Mausoleum in Krzeszów, the Royal Crypt at the Wawel cathedral.

A thematic trail focused on cemeteries, unique in Poland, has been designed in the Low Beskides mountain range. It includes so-called Galician war cemeteries created to bury soldiers who died during the Gorlice operation in the WW I. These cemeteries – beside cultural heritage of the Lemko ethnic group and the natural environment of the Magurski National Park – represent very distinguishable element of the regional tourist product, which enhances the identity of region's offer.

Translated by Wojciech Leitloff